

doi Identification and Ranking of Components and Criteria for Manuscripts Appraisal with Emphasis on the Current Process in the National Library and Archives of Iran

 Reza Khanipour¹

Submitted: 2025-12-17 Revised: 2026-02-25 Accepted: 2026-05-04 Published: 2026-09-23 pp.186-217

Abstract

Purpose: The purpose of this study is to identify the criteria and standards for the valuation and appraisal of manuscripts in the fields of codicology, bibliography, and other influencing factors.

Methodology: The present research employs a mixed qualitative–quantitative approach, including (1) documentary and library research, and (2) content analysis. The study was conducted through open and semi-structured interviews with 10 experts and specialists, both inside and outside the National Library and Archives of Iran, each with more than fifteen years of experience in the appraisal of manuscripts. Participants were selected purposefully based on their expertise and familiarity with the subject. Interviews continued until data saturation was achieved. The collected data were analyzed using thematic analysis. From the perspective of its purpose, this research is applied in nature.

Findings: The findings obtained from documentary studies, expert interviews, and thematic analysis reveal that the appraisal and evaluation of manuscripts can be categorized into three main areas—codicology, bibliography, and other influencing factors—each encompassing diverse and numerous components. These can be summarized as follows:

1. **Codicological factors:** Variable information of each manuscript; illuminations, ornamentations, and artistic schools and their historical development; miniature paintings and illustrations; types and quality of calligraphy; diversity and authentication of paper; types and quality of bindings; scribal additions; colophons and inscriptions; details and authenticity of writing; format and function; manuscript structure; marginalia (such as audition notes, corrections, commentaries, and supplements); seals and stamps; binding and restoration; indicators of uniqueness and rarity; author's handwriting, and so on.

2. **Bibliographical factors:** Fixed information of each manuscript; title; subject; language; scholarly status of the author; significance of content organization and subject indexing by the author; challenges in identifying the content and author; beginning and end of the text; date and place of composition, etc.

3. **Other factors:** Ownership background (family heritage, prominent scholarly or artistic lineages, royal or official possession); whether unique or part of a collection; the number of existing copies in libraries and the impact of rarity or dispersion nationally or

۱. Corresponding author, Assistant professor, Department of Information Management and Knowledge Organization, National Library and Archives of Iran, Tehran. IRAN.

internationally; manuscripts at risk of trafficking or smuggling; influence of institutional policies and acquisition goals; whether the manuscript has been printed; its distinction in auctions or international markets; and the impact of national and foreign currency values.

Conclusion: The identified components—comprising one hundred extracted criteria with comprehensive coverage of the topic—should be taken into account when appraising manuscripts. Neglecting any of these factors could seriously undermine the accuracy and reliability of the appraisal. It is therefore recommended that these components be compiled into a checklist for appraisers to ensure no criteria are overlooked, to promote consistency and consensus in manuscript valuation, to serve as an educational tool for young scholars in the field, and to establish, for the first time, a comprehensive national model encompassing all factors involved in manuscript appraisal.

Keywords: Manuscripts; National Library and Archives of Iran; Evaluation; Appraisal; Valuation Criteria.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](#), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

References:

1. Afshar, Iraj. (2009). "Negāhi be Zābeteh-hā-ye Noskheh-shenāsi." Nāmeḥ-ye Bahārestān, no. 15, pp. 121–130.
2. Auction Series (n.d.). Retrieved Feb 13, 2026, from <http://www.christies.com>
3. Azimi, Habibollah (2010). Osul va mabani-ye noskheh-shenasi dar kotob-e khatti [Principles and Fundamentals of Codicology in Manuscripts]. National Library and Archives of Iran.
4. Azimi, Habibollah (2017). Noskheh-nameh [The Manuscript Book]. Mashhad: Islamic Research Foundation.
5. Azimi, Habibollah (2021). Ketab-ara'i-ye noskhe-haye honari-ye dowreh-ye Qajar ba estenad be nosakh-e khatti-ye Ketabkhaneh-ye Melli-ye Iran [Book Decoration of Artistic Manuscripts of the Qajar Period with Reference to the Manuscripts of the National Library of Iran]. Qom: Majma-e Zakhayer-e Eslami.
6. Bahr al- 'Oloumi, Franak; Bahādiri, Roya. (2007). "Barrasi-hā-ye Āzmāyeshgāhi bar Rouye Ghat 'āt-e Qur'ān-e Poost-Nevesht (1)." Nāmeḥ-ye Bahārestān, nos. 13–14, pp. 401–410.

7. Fadaei, Gholamreza (2007). *Ashenayi ba nosakh-e khatti va asar-e kamyab* [Introduction to Manuscripts and Rare Works]. Tehran: SAMT (The Organization for Researching and Composing University Textbooks in the Humanities).
8. Fadaei, Gholamreza (1998). *Moghaddameh-i bar shenakht-e asnad-e arshivi* [An Introduction to Identifying Archival Documents]. Tehran: SAMT (The Organization for Researching and Composing University Textbooks in the Humanities).
9. Frye, Richard (2002). "Ketab-haye Eslami-ye sakhtegi az Iran" [Fabricated Islamic Books from Iran] (S. M. A. Ahmadi Abhari, Trans.). *Nameh-ye Baharestan*, (5), 193–198.
10. Mairinger, F. (2000). The infrared examination of painting in Radiation. In: *Art and Archaeometry*. Amsterdam: Elsevier, p 40-55.
- 11.
12. Henson, M.L. & Jergovich, T.A. (2001). Scanning electron microscopy and energy dispersive X-Ray spectrometry for the forensic examination of paints and coatings In: *Forensic examination of glass and paints*. London: Wiley, p.243-272.
13. Ibn Khaldun, Abd al-Rahman. (2002).
14. Al-Muqaddimah (Vol. 1). Translated by Mohammad Parvin Gonabadi. Tehran: Elmi va Farhangi.
15. "Interview with Professor Abdolhossein Haeri" (2016). *Tarikh-e Shafahi* [Oral History], 2(4), 198–211
16. Khanipour, Reza (2002). "Tadhhib". *Dayerat-ol-Ma'aref-e Ketabdari va Ettela-resani* (Encyclopedia of Library and Information Science). Vol. 1, pp. 626–637.
17. Khanipour, Reza (2002). "Tash'ir". *Dayerat-ol-Ma'aref-e Ketabdari va Ettela-resani* (Encyclopedia of Library and Information Science). Vol. 1, pp. 636–637.
18. Khanipour, Reza (2005). *Barresi-ye Elal va Avamel-e Khoruj-e Kotob-e Khatti az Iran va Rah-haye Moghabele ba An* [An Investigation of the Causes and Factors of the Export of Manuscripts from Iran and Ways to Combat It]. Doctoral dissertation, Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran.
19. Malek National Library and Museum. (n.d.). *Pish-nevis-e a'in-nameh-ye faraham-avari, gostayesh va tamallok-e asar-e ketabkhaneh* [Draft of the Regulations for Acquisition, Expansion, and Ownership of Library Works].
20. Mayl-e Heravi, Najib (2001). *Tarikh-e noskheh-pardazi va tashih-e enteghadi-ye nosakhe-ye khatti* [History of Manuscript Preparation and Critical Editing of Manuscripts]. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly
21. National Library and Archives of Iran. (2025). *Shiveh-nameh-ye komiteh-ye arzyabi va gheymat-gozari-ye nosakhe khatti* [Guidelines for the manuscript appraisal and pricing committee] [Unpublished internal document]. Tehran, Iran.

22. Sadeghzadeh Vaieghan, Ali (2018). "Faraham-avari-ye nosakhe-ye khatti dar Iran" [Acquisition of Manuscripts in Iran]. National Studies on Librarianship and Organization of Information, 29(4), 119–142.
23. Soudavar, Abol-ala (2004). "Karbord-e me'yar-haye 'Al-aqdam asahh' va 'Yaghin-e sabeg' va moshkel-e madarek-e nimeh-ja'li" [Application of the 'Al-aqdam asahh' and 'Yaghin-e sabeg' Criteria and the Problem of Semi-Forged Documents]. Nameh-ye Baharestan, (9-10), 45-56.

شناسایی و رتبه بندی معیارهای تقویم نسخه‌های خطی با تاکید بر روند موجود در کتابخانه ملی ایران^۱

رضا خانی پور^۲

از صفحه ۱۸۶ تا صفحه ۲۱۷ تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۲۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

چکیده

هدف: شناسایی معیارهای ارزیابی و تقویم نسخ خطی و رتبه‌بندی علمی آنها

روش / رویکرد: پژوهش مبتنی بر مطالعات اسنادی، تحلیل مضمون و با انجام مصاحبه‌های باز و نیمه‌ساختاریافته با ۱۰ تن از متخصصان است.

یافته‌ها: مؤلفه‌های آرایه‌ها، تذهیب و مکاتب هنری، نگارگری و مینیاتور، انواع خطوط و کیفیت آنها، تنوع و اعتبار کاغذ و جلد، انجامه، مطالب افزوده شده توسط کاتب، یادداشت‌های حاشیه‌ای، مهرها، شاخص‌های نفاست و خط مؤلف، اطلاعات ثابت هر نسخه شامل عنوان، موضوع، زبان، جایگاه علمی مؤلف، ساختار و سازماندهی محتوا، چالش‌های شناسایی مؤلف و محتوای اثر، تاریخ و محل تألیف و آغاز و انجام کتاب و در نهایت نوع مالکیت نسخه، تک‌نسخه بودن یا تعلق به مجموعه‌ها، پراکندگی و کمیابی در کتابخانه‌ها، احتمال قاچاق یا خروج از کشور، سیاست گردآوری نسخ خطی، وضعیت چاپ، حضور در بازارهای بین‌المللی و تأثیر شرایط اقتصادی بر بهای نسخه‌ها تأثیر دارند.

نتیجه: عدم توجه به همه مؤلفه‌های موجود در هر نسخه، دقت و صحت تقویم آن نسخه را با اشکالات جدی مواجه خواهد کرد. پیشنهاد می‌شود مجموعه مؤلفه‌های شناسایی شده به صورت الگویی جامع در اختیار کارشناسان و پژوهشگران قرار گیرد تا ضمن جلوگیری از غفلت از معیارها، موجب وحدت نظر، آموزش نسل جوان و ایجاد چارچوبی ملی برای تقویم نسخ خطی شود.

کلیدواژه‌ها: نسخه‌های خطی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، تقویم نسخ خطی.

Cite this article: Reza Khanipour. (2026). Identification and Ranking of Components and Criteria for Manuscripts Appraisal with Emphasis on the Current Process in the National Library and Archives of Iran. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣṭīḥ-i mutūn). Vol-5, Issue-2, 186-217. <https://doi.org/10.22034/crtc.2026.253709>

^۱ این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی موظفی با عنوان «شناسایی و رتبه‌بندی معیارهای ارزش‌گذاری نسخه‌های خطی» است که در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران انجام شده است.

^۲ نویسنده مسؤول، استادیار، گروه پژوهشی مدیریت اطلاعات و سازماندهی دانش، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، تهران، ایران.

مقدمه

بیان مسئله

فراهم آوری، حفاظت و ارزش گذاری نسخ خطی در کتابخانه ها، به ویژه در مراکز ملی و علمی کشور، فرآیندی تخصصی، حساس و در عین حال پرچالش است. یکی از مهم ترین چالش ها در این زمینه، موضوع تقویم و ارزیابی علمی نسخ خطی است. ارزیابی نسخ خطی فرآیندی پیچیده و میان رشته ای است که با هدف تعیین اصالت، ارزش هنری، تاریخی و محتوایی نسخه ها انجام می شود و نیازمند همکاری کارشناسان رشته های نسخه شناسی، کتاب شناسی، هنر، زبان شناسی، ادبیات و تاریخ است. به گفته ایرج افشار، تقویم نسخه ها همواره بر اساس دو بعد «خصایص مادی» (مانند جلد، کاغذ، خوشنویسی، تذهیب، صحافی و...) و «خصایص معنوی» (از جمله محتوا، کاتب، مقابله، قدمت، مالکیت و اصالت) صورت می گیرد. معیارهایی چون کمیابی، صحت ضبط، نفاست ظاهری، خط مؤلف، تذهیب، مالکیت، یادداشت های حاشیه ای و وجود تصرف یا افتادگی در ارزیابی آن ها مؤثر است (عظیمی، ۱۳۹۶: ۶۰) با تلخیص و گسترش معیارهای یادشده، مؤلفه های اصلی تقویم و ارزش گذاری نسخ خطی را می توان در هفت محور کلی خلاصه کرد:

۱. نفاست هنری و فیزیکی نسخه شامل جلد، تزئینات، آرایه ها، نوع خط و جنس کاغذ؛
۲. قدمت و اصالت تاریخی نسخه؛
۳. کمیاب یا منحصر به فرد بودن اثر؛
۴. کتابت به خط مؤلف یا شاگردان برجسته او؛
۵. وجود یادداشت ها، مهرها و تصحیحات معتبر؛
۶. سلامت و کامل بودن ساختار فیزیکی نسخه؛
۷. جایگاه علمی و موضوعی اثر در میان آثار مشابه.

مایل هروی (۱۳۸۰: ۴۹) نیز اعتقاد دارد که در نگارش های کهن اشاراتی وجود دارد مبنی بر اینکه جعل و تزویر خط در میان برخی از منشیان و کاتبان مطرح بوده است؛ چنان که عنصرالمعالی کیکاووس در قابوس نامه پسرش را از کتابت مزور منع نموده است. در همین راستا، فرای ۱ (۱۳۸۱) اذعان می نماید که شناساندن آثار جعلی ضروری است تا موزه ها، کتابخانه ها و گنجینه داران از خرید آن ها خودداری کنند. (ابن خلدون، ۱۳۸۱) نیز در مقدمه مفصل خویش نمونه هایی از تزویر و جعل را بازنمایی کرده و افرادی را ذکر می کند که با خطوط و رموز جعلی ثروت بسیاری به چنگ آورده اند. به گفته (سودآور، ۱۳۸۳: ۵۶)، جعل و تزویر از گذشته در برخی نسخه ها رایج بوده است و مقومان باید با دقت، شیوه های گوناگون جعل را بشناسند تا فریب نخورند. از سوی دیگر، بر اساس شیوه نامه کمیته ارزیابی و قیمت گذاری نسخ خطی و نادر سازمان

اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۴۰۳)، ساختاری رسمی برای ترکیب اعضا و روند ارزیابی نسخه ها تدوین شده است. بر مبنای مفاد این شیوه نامه، کمیته متشکل از کارشناسان داخلی سازمان و سه تا پنج متخصص برون سازمانی با حداقل ده سال سابقه فعالیت در حوزه نسخه شناسی است. تأکید بر حضور کارشناسان برون سازمانی اقدامی مؤثر در جهت گسترش دامنه علمی، تقویت هم افزایی و ایجاد وحدت رویه در ارزش گذاری نسخ خطی محسوب می شود. با این حال، شاخص های موجود در شیوه نامه مزبور محدود بوده و نیاز به الگویی جامع تر و علمی تر برای ارزیابی دقیق تر را بر جسته می سازد. از این رو، پژوهش حاضر با هدف شناسایی، تحلیل و نظام مندسازی تمامی مؤلفه های مؤثر در ارزیابی و تقویم نسخ خطی انجام گرفته است تا زمینه ساز همگرایی میان کارشناسان، شفافیت در قیمت گذاری، ارتقای دقت علمی و تدوین متنی آموزشی و کاربردی برای نسل تازه نسخه شناسان گردد؛ هدفی که در راستای رسالت علمی و پژوهشی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران در زمینه استانداردسازی و هدایت تخصصی این حوزه قرار دارد.

پیشینه های پژوهش

در حوزه ارزیابی و تقویم نسخ خطی، با وجود اهمیت فراوان این موضوع در میراث مکتوب، هنوز پژوهش های جامع، نظام مند و مبتنی بر معیارهای علمی مدون اندک است. بررسی منابع موجود نشان می دهد که بخش اعظم مطالعات انجام شده در زمینه هایی نظیر نسخه شناسی، کتاب آرایی، آرایه های هنری، فراهم آوری نسخ و حفاظت از میراث خطی، جعل و تزویر در نسخه ها، متمرکز بوده اند و کمتر مستقیماً به طراحی الگوی تقویم علمی نسخ خطی پرداخته اند. با این حال، مرور تحلیلی آثار مرتبط آشکار می سازد که هر یک از پژوهشگران از زاویه ای خاص به بخشی از مؤلفه های اصلی دخیل در ارزش گذاری نسخه ها اشاره کرده اند؛ این مجموعه از دیدگاه ها در کنار یکدیگر پایه نظری این پژوهش را تشکیل می دهند. خانی پور (۱۳۸۱) در مدخل های «تذهیب» و «تشعیر» از دایره المعارف کتابداری و اطلاع رسانی، نگاه هنری و فنی متفاوتی را وارد بحث ارزش گذاری کرده است. او با تبیین تاریخچه، مکاتب، و اصطلاحات تخصصی هنر تذهیب و تشعیر (نظیر شمس، ترنج، لچکی، سرلوح و غیره) نشان می دهد که کیفیت و اصالت تزئینات نقشی مستقیم در میزان نفاست و ارزش اقتصادی نسخه دارند. از این منظر، شیوه کتاب آرایی و کیفیت آرایه های بصری، یکی از شاخص های قابل سنجش در تقویم نسخه به شمار می رود. همچنین خانی پور (۱۳۸۴) درباره علل خروج نسخ خطی از ایران، افق جدیدی بر بحث تقویم گشوده است. او مسئله ارزش گذاری را نه فقط علمی یا زیبایی شناختی، بلکه مسئله ای فرهنگی، حقوقی و اقتصادی می داند؛ زیرا نبود سازوکار منسجم برای ارزیابی و قیمت گذاری، امکان خروج میراث مکتوب را افزایش داده است. از نظر او، سیاست های حفاظتی و امنیتی بدون اتکا به معیارهای دقیق تقویم، کارایی مطلوبی ندارند. فدایی (۱۳۸۶) با تلفیق موضوعات نسخه شناسی و فهرستنویسی، مهارت های لازم برای شناسایی و تعیین ارزش را بررسی کرده است. بحرالعلوم و بهادری (۱۳۸۶) اقسام بررسی های علمی آزمایشگاهی را معرفی می کنند که با بهره گیری از پرتوهای نور فرابنفش می توان خطوط

محو شده یا افزوده شده به متن اصلی یک نسخه خطی را مشاهده نمود.

ایرج افشار، توجه موشکافانه به نسخه های جعلی را مانند نسخه های اصیل ضروری تلقی می کند. وی نتیجه این دقت را آشنائی با تحرکات جامعه شناختی و تعلقات خاص صاحبان نسخه در طول زمان می داند که بخشی از تاریخ نسخه به شمار آمده و راهگشای شناخت تصرفات سودجویانه است (افشار، ۱۳۸۸: ۱۲۴). در سطح مبانی فنی و آموزشی، (عظیمی، ۱۳۸۹: ۱۰-۵) بر آموزش نظام مند عناصر نسخه شناسی چون خط، کاغذ، جلد، انجامه و یادداشت های حاشیه ای تأکید می کند و این ویژگی ها را عوامل کلیدی در تعیین اصالت و ارزش نسخه می داند. مصاحبه با استاد (عبدالحسین حائری، ۱۳۹۵) تصویر روشنی از تجربه عملی تقویم نسخ خطی در شورای مقوم کتابخانه مجلس به دست می دهد. تأکید او بر نقش تجربه شخصی، شناخت مؤلف، و بررسی اصالت ها، ضعف فقدان نظام مدون ارزیابی در دهه های گذشته را برجسته می سازد. (عظیمی، ۱۳۹۶: ۵۵) همچنین با رویکردی جامع، چرخه تولید و آرایه های نسخه های خطی در تمدن اسلامی را تبیین کرده و مؤلفه هایی همچون تصحیح، فهرستنویسی، اصالت متون و مقابله را بخشی از فرآیند شناخت و ارزیابی نسخه می داند. او مؤلفه هایی چون نفاست نسخه، کمیابی، خط مؤلف یا شاگردانش، قدمت، اصالت، یادداشت های مهم، مقابله و تصحیح، تذهیب، صحافی و مالکیت نسخه را به عنوان شاخص های بنیادین تقویم معرفی می کند. این دیدگاه نشان می دهد که تقویم نسخ نه تنها بر پایه ی ویژگی های فیزیکی و هنری بلکه بر مدار ارزش محتوایی، تاریخی و سندی نسخه شکل می گیرد. (صادق زاده و ایقان ۱۳۹۷: ۱۴۲) نیز درباره فراهم آوری نسخ خطی، ضمن تحلیل روش های خرید، وقف، اهدا و امانت، تأکید دارد که تصمیم گیری در این حوزه ها بدون وجود شاخص های ارزش گذاری علمی ممکن نیست. از دیدگاه او، ارزیابی علمی نسخه ها بنیان اصلی برای سیاست گذاری صحیح در فراهم آوری و صیانت از منابع خطی است. در پژوهش (عظیمی، ۱۴۰۰: ۲۰) تمرکز بر تحلیل تزیینات بصری و شناسایی مکاتب هنری نسخ در کتابخانه ملی ایران دیده می شود. این رویکرد، بر اهمیت رویکرد تطبیقی در تشخیص ارزش زیبایی شناختی نسخ تأکید دارد و می تواند مبنایی برای ارزیابی عینی معیار نفاست در نسخه ها باشد. از میان پژوهش های موجود، همچنین سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۴۰۳) نخستین چارچوب رسمی برای ساختار کمیته و روند کارشناسی را ارائه داده است. با وجود اهمیت این سند، نواقص و کاستی هایش زیاد است.

با بررسی، جستجو و پرس و جو از دست اندرکاران مسئول و با تجربه در کتابخانه های مهم کشور از جمله: آستان قدس رضوی، کتابخانه مرکزی، مرکز اسناد و تامین منابع علمی دانشگاه تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی نتیجه ای در خصوص وجود آئین نامه یا شیوه نامه ای مدون که بر اساس آن ارزیابی و قیمت گذاری نسخه های خطی صورت پذیرد حاصل نشد. گرچه مسئولان محترم کتابخانه های یاد شده همگی اذعان داشتند که وجود معیارهای قیمت گذاری نسخ خطی در قالب شیوه نامه و آئین نامه ای علمی و مدون ضروری است. ضمناً هنگامی که از نحوه عملکرد فعلی در زمینه تقویم نسخ های خطی پرسش شد، بیان داشتند که ما بر اساس دانش و تجربه ارزشمند

متخصصان و مقومان، کار می کنیم. تنها در کتابخانه و موزه ملی ملک، چند سند به دست آمد که عبارتند از: الف. پیش نویس آئین نامه فراهم آوری، گسترش و تملک آثار کتابخانه و موزه ملی ملک؛ شامل ۷ ماده: هدف، دامنه شمول، اصول بنیادین، تنوع و شمول فرهنگی، روش های فراهم آوری، فرایند ارزیابی و... که در ماده ۳ در خصوص خرید آثار صرفا به پیشنهاد ارزش گذاری ریالی، نظر کارشناس فنی، نظر کمیته فراهم آوری اشاره شده است (کتابخانه و موزه ملی ملک، بی تا: ۱-۲). ب. پیوست های پیشنهادی برای آئین نامه فراهم آوری آثار شامل ۵ پیوست: فرم ارزیابی و ثبت آثار، منشور اخلاق حرفه ای در فراهم آوری، رویه رسیدگی به تعارض منافع، الگوی قرارداد اهدا یا خرید، شیوه نامه وجین (کتابخانه و موزه ملی ملک، بی تا: پیوست ۲: ۳-۴). در هیچکدام از اسناد به دست آمده معیارها و مؤلفه های تقویم، درج نشده اند. در بخشی از پیش نویس مربوط به خرید آثار تصریح شده است که در آثار موزه ای، تکمیل مجموعه موجود می بایست از طریق خرید آثاری مانند: پول، سکه، تمبر، هنرهای تزئینی، نگارگری، خوشنویسی، کتاب آرای و نقاشی و ابزار و ادوات علمی صورت پذیرد (کتابخانه و موزه ملی ملک، بی تا: پیوست ۳: ۲).

همچنین با جستجو در وبگاه های حراجی های مهم دنیا از جمله: خانه حراج کریستیز^۱، حراج ساتبیز^۲، حراج بونامز^۳، حراج کریستی دبی^۴، حراج هریتیج^۵، خانه حراج فیلیپس^۶، خانه حراجی چاینا گاردین^۷ و غیره، مشخص شد که محتوای آن ها بیشتر مرتبط با تاریخچه، فرایند و نحوه فعالیت، نحوه شرکت متقاضیان، دفاتر بین المللی آن ها، بازار هنر به عنوان سرمایه گذاری، رکوردهای فروش آثار (عمدتا تابلوهای نقاشی و اشیای موزه ای) است. در مورد نسخه های خطی که بحث این نوشتار است و معیارهای ارزیابی، محتوایی درخور نیافتیم. اما نکته مهم این است که در این حراجی ها، چند عامل تعیین کننده هستند که از آن جمله اند: شهرت و سابقه هنرمند، کیفیت اثر، اندازه و تاریخ خلق اثر، سابقه مالکیت، نمایش اثر در نمایشگاه های معتبر، فرایند فروش قبلی و عرضه در بازار، مقدار تقاضا در حراجی، رویکرد و سیاست های قیمت گذاری خانه حراج (خانه حراج کریستیز: بی تا).

در موضوع مهم جعل و تزویر در نسخه ها که سبب دشواری در ارزیابی و تقویم نسخ خطی می شود و کارشناسان حتی زبده را گاهی فریب می دهد علاوه بر موارد پیشین، مطالعاتی چند را ذکر می نماییم. اگر چه باید اذعان نمود این بحث بسی دراز دامن و گسترده است که در این مجال اندک نخواهد گنجید. باید مستقل و مفصل در جایی دگر بدان پرداخت.

۱. Christie's Auction House: <https://www.christies.com/en>
۲. Sotheby's: <https://www.sothebys.com/>
۳. Bonhams: <https://www.bonhams.com/>
۴. Christie's Dubai
۵. Heritage Auctions: <https://www.ha.com/>
۶. Phillips Auction House: <https://www.phillips.com/>
۷. China Guardian Auctions: <https://www.cguaardian.com/en>

میرینگر ۱ (۲۰۰۰) در پژوهش خود بیان می کند که به کارگیری تکنیک طیف مادون قرمز، به دلیل برخورداری از طول موج کوتاه و قدرت نفوذ بالا، امکان دستیابی به اطلاعات لایه های زیرین با عمق بیشتر را فراهم می کند؛ از این رو، استفاده از این روش می تواند دقت و کیفیت خوانش نسخ خطی و اسناد را به طور قابل توجهی افزایش دهد. در ادامه، هنسون و گروویچ ۲ (۲۰۰۱) نیز با بهره گیری از میکروسکوپ الکترونی پویشی، که توان بزرگ نمایی بسیار بالا و قابلیت ارائه تصاویر سه بعدی را دارد، امکان شناسایی دقیق مواد به کاررفته در نسخ خطی را مورد بررسی قرار داده اند.

مرور تطبیقی پیشینه ها نشان می دهد که اگرچه در منابع مختلف، به مؤلفه های تقویم نسخه از جنبه های هنری، تاریخی، فیزیکی و محتوایی اشاره شده است، اما فقدان چارچوبی جامع و استاندارد موجب پراکندگی و ناهم سویی در رویکردها گردیده است. پژوهش های عظیمی (۱۳۸۹ و ۱۳۹۶) و فدایی (۱۳۸۶) با رویکردی آموزشی و تحلیلی، عمدتاً بر توصیف فنی عناصر مادی و ساختاری نسخه مانند نوع خط، جنس و رنگ کاغذ، تزیینات، جلد، انجامة و یادداشت های حاشیه ای متمرکز بوده و بر این اساس، شناخت علمی نسخه را در گرو تحلیل دقیق ویژگی های صوری و مادی آن می دانند. خانی پور (۱۳۸۴) و صادق زاده وایفان (۱۳۹۷) پیوند میان ارزیابی علمی و سیاست گذاری در حفاظت را برجسته کرده اند. با وجود این تلاش ها، در هیچ یک از مطالعات یادشده، مدل منظمی برای وزن دهی، امتیازدهی و ادغام شاخص ها ارائه نشده است. از این رو، پژوهش حاضر می کوشد با بهره گیری از این یافته های پراکنده و با تکیه بر شیوه نامه کمیته ارزیابی و قیمت گذاری نسخ خطی و نادر سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۴۰۳)، الگویی نظام مند، علمی و قابل کاربرد برای تقویم نسخ خطی ایران تدوین کند تا علاوه بر ایجاد وحدت رویه میان کارشناسان، بستری برای آموزش و استانداردسازی در سطح ملی فراهم شود.

روش شناسی

پژوهش حاضر با رویکرد ترکیبی (کیفی - کمی) و با هدف شناسایی، تحلیل و تدوین الگوی جامع معیارهای ارزش گذاری و تقویم نسخ خطی انجام شده است. این مطالعه در سه مرحله پیوسته شامل پژوهش اسنادی، مصاحبه ای نیمه ساختاریافته و تحلیل مضمون طراحی و اجرا گردید. در مرحله نخست (پژوهش اسنادی یا کتابخانه ای)، داده های نظری از طریق بررسی منابع تخصصی، شامل آثار علمی، آیین نامه ها، شیوه نامه های سازمانی و پژوهش های مرتبط در حوزه های نسخه شناسی، کتاب شناسی و میراث مکتوب گردآوری شد. هدف این مرحله، استخراج مقوله های موضوعی و مؤلفه های مفهومی مرتبط با معیارهای ارزش گذاری نسخ خطی بود تا بنیان نظری الگوی پژوهش فراهم گردد. تحلیل داده ها با بهره گیری از روش تحلیل محتوای جهت دار انجام گرفت؛ بدین معنا که داده ها در پرتو چارچوب نظری اولیه کدگذاری و طبقه بندی شدند. در مرحله دوم (مطالعه میدانی از طریق مصاحبه های نیمه ساختاریافته)، داده های کیفی با مشارکت ده نفر از متخصصان و خبرگان برجسته حوزه نسخ خطی گردآوری شد. انتخاب مشارکت کنندگان بر اساس روش نمونه گیری هدفمند و مطابق با معیارهای

۱. Mairinger

۲. Henson & Jergovich

صلاحیت تخصصی صورت گرفت: داشتن حداقل پانزده سال سابقه تدریس، کارشناسی یا ارزیابی نسخ خطی در مراکز تخصصی داخل یا خارج از سازمان، اعتبار و شهرت علمی در سطح ملی، و نیز دعوت مکرر از سوی کتابخانه ها و مراکز پژوهشی برای ارزیابی و قیمت گذاری نسخ. مصاحبه ها با رویکردی نیمه ساختاریافته و مبتنی بر پرسش های باز انجام شد تا ضمن بهره گیری از تجربه های عملی مصاحبه شوندگان، امکان کشف دیدگاه های عمیق تر در خصوص معیارهای ارزش گذاری فراهم شود. مصاحبه ها با روش تحلیل مضمون ۱ و در گام های کدگذاری اولیه، استخراج مضامین سازمان دهنده و مضمون فراگیر بررسی گردید. در این فرآیند، جملات به عنوان واحد تحلیل در نظر گرفته شدند و مضامین محوری در ارتباط با مؤلفه های ارزش گذاری و تقویم نسخ خطی استخراج گردیدند. داده ها تا مرحله اشباع نظری گردآوری و تحلیل شد تا از جامعیت و کفایت آن ها اطمینان حاصل گردد. در مرحله سوم (تدوین فهرست نهایی معیارها)، یافته های حاصل از دو مرحله پیشین ادغام و تلفیق گردید. پس از حذف موارد تکراری و یکسان سازی مفاهیم هم پوشان، فهرستی جامع و نظام یافته از معیارهای نهایی ارزش گذاری و تقویم نسخ خطی تدوین شد.

یافته ها

فرآیند تحلیل کیفی مصاحبه های پژوهش با روش تحلیل مضمون انجام شده است. مضامین پایه ای و سازمان دهنده در جداول ۱ و ۲ ارائه شده است. جدول ۱ حاصل مرحله اول کدگذاری است که در آن جملات نمونه برگرفته از مصاحبه ها به همراه مضامین پایه ای ارائه شده اند. این جدول در واقع بازتاب مستقیم و بی واسطه داده های خام مصاحبه هاست و نخستین سطح معنا سازی و دسته بندی داده ها را به نمایش می گذارد.

جدول ۱. مضامین پایه ای مستخرج از مصاحبه ها

ردیف	جملات نمونه (حوزه نسخه شناسی)	مضامین پایه ای
۱	نسخه شناسی دانشی است که به مطالعه فیزیکی، ساختاری و هنری نسخه های خطی می پردازد تا آن ها را توصیف و شناسایی کند.	تعریف، کارکرد و اهمیت نسخه شناسی
۲	نسخه شناس علاوه بر محتوای کتاب، به بررسی آرایه ها، تذهیب، جلد، خطوط، نوع کاغذ و شکل ظاهری نسخه توجه ویژه دارد که در واقع اطلاعات متغیر است.	مهارت ها و حوزه های تخصصی نسخه شناس
۳	مشخصات دقیق هر نسخه مانند حاشیه ها، یادداشت ها، یادگاری ها، مهرها و امضای مالکان و کتابشناسان در نسخه شناسی بسیار مهم است.	اهمیت جزئیات نسخه

۱. Thematic Analysis

۴	تزئینات کتاب آرائی شامل : تذهیب با مکاتب مختلف (سلجوقی، تیموری، صفوی، قاجارو...) که نه تنها حاوی زیبایی های ویژه است بلکه نشان از قدمت، دوره تاریخی و محل کتابت دارد.	آرایه ها، تذهیب و مکتب های هنری و کتاب آرائی
۵	هنر نگارگری و مینیاتور علاوه بر جنبه زیبایی شناختی، تاریخ و زمان خلق نسخه را منعکس می سازد و شامل تصویر علمی، مذهبی، ادبی و جز آن است.	نقش نگارگری و مینیاتور در نسخه شناسی
۶	خطوط گوناگون در خوشنویسی نسخه های خطی مانند: کوفی، نسخ، ثلث، محقق، ریحان، رقاع، توقیع، نستعلیق، شکسته نستعلیق، تعلیق و غیره هر یک دارای مشخصات منحصر به فردی هستند و اهمیت هنری و تاریخی مستقلی دارند.	تنوع خطوط و ارزش هنری و تاریخی آنها
۷	ابزارهای خوشنویسی مانند: قلم، قلمتراش، قلمدان، دوات، مرکب، مسطره و جز آن اثر به سزائی در کیفیت کتابت نسخه دارند.	ابزارهای خوشنویسی و اثربخشی آنها
۸	نوع کاغذ مانند: پوستی، سمرقندی، خانبالغ، هندی، کشمیری، فرنگی و غیره با عنایت به مکان و زمان تولید مرجع مهمی برای تعیین و تشخیص اصالت نسخه است.	تنوع کاغذ و اعتبارسنجی
۹	جلدهای نسخه های خطی بسیار متنوع و متفاوت هستند. انواع جلدها مانند: تیماج، ضربی، معرق، روغنی و غیره، اطلاعات هنری، تاریخی و توسعه صنعت تجلید را نمایان می سازد.	هنر تجلید، انواع جلدها و کارکردهای آنها
۱۰	آغاز و انجام نسخه شامل محتوا و مطالبی است که توسط کاتب افزوده شده است. این مطالب دارای اطلاعات مهمی از زمان و مکان کتابت و شرایط ویژه دیگر مانند دستور یا توصیه و سفارش برای کتابت نسخه است.	مطالب افزوده شده آغاز و پایان نسخه توسط کاتب
۱۱	ویژگی های کتابت همچون: نام کاتب، تاریخ کتابت، محل کتابت، مدت زمان کتابت، استنساخ از روی خط مؤلف، از نکات مهم در تقویم و تعیین اصالت نسخه است.	مشخصات کتابت و اعتبارسنجی نسخه
۱۲	قطع کتاب یا اندازه نسخه می تواند از کوچکترین قطع های بازبندی تا قطع سلطانی بزرگ باشد که هر کدام کاربرد خاصی دارند.	تنوع قطع نسخه و کاربردهای آن
۱۳	ساختار فیزیکی نسخه شامل نسخه های کتابی، بیاض، طوماری، مرقع و	ساختار نسخه های

خطی	جز آن است که روش صحافی قرارگیری اوراق و کاربرد کتاب را نیز مشخص می کند.	
حواشی نسخه و ارتقای ارزش آن	حاشیه نویسی نسخه ها شامل: شرح، تعلیقه، ترجمه، تفسیر، مستدرکات علمی و تاریخی و نام پدیدآوران آنها، به نسخه ارزش افزوده می دهند.	۱۴
مهرها و نشان ها و تملک نسخه	مهرها، نشان ها، یادداشت های تملک و غیره بیانگر مالکیت ها، دسترسی ها و ارزش نمادین نسخه ها هستند و در اصالت و تبیین برخی مطالب تاریخی مهم هستند.	۱۵
اهمیت صحافی در حفاظت و ارزش و اصالت نسخه	صحافی حرفه ای و امضاهای ثبت شده یا رقم صحافان، محل صحافی، سبک های خاص صحافی و مانند آن در ارزش فرهنگی، هنری و تاریخی نقش دارند.	۱۶
شاخص های نفاست و منحصر به فرد بودن نسخه، خط مؤلف	وجود امتیازات ویژه مانند: کتابت توسط مؤلف یا شاگردان برجسته وی، کمیابی یا منحصر به فرد بودن نسخه، یادداشت مشاهیر از مشخصه های نفاست نسخه هستند.	۱۷
جملات نمونه (حوزه کتابشناسی)		
مضامین پایه ای		
تعریف و نقش و کارکرد کتابشناسی	کتابشناسی به شناسایی دقیق محتوا، زبان، موضوع، مؤلف و جایگاه علمی اثر در تاریخ فکری می پردازد که برای پژوهشگران و فهرست نویسان اهمیت دارد.	۱۸
اطلاعات ثابت کتابشناسی	ثبت اطلاعات ثابت مانند: عنوان، مؤلف، زبان و موضوع کتاب در همه نسخه های خطی ضروری و مبنایی مهم در فهرست نویسی است.	۱۹
جایگاه علمی مؤلف و اهمیت آن در تقویم نسخه خطی	شان علمی و رتبه مؤلف در دانش مورد نظر از موارد کلیدی کتابشناسی است که به درک اهمیت و اعتبار محتوا کمک می کند.	۲۰
اهمیت فهرست موضوعی و سازماندهی محتوا	وجود فهرست ابواب و فصول، ساختاری منظم و دسترسی آسان به موضوعات مهم و اصلی کتاب را میسر می سازد که در پژوهش های تخصصی ضروری است.	۲۱
چالش های شناسایی محتوایی نسخه و یافتن مؤلف	مواردی همچون فقدان عنوان یا نام مؤلف در برخی از نسخه ها، به تحقیق و بررسی در منابع مرتبط و دانش تخصصی نیاز دارد تا کتابشناسی کامل انجام شود.	۲۲

روش های تحقیق و شناسائی علمی در کتابشناسی نسخ خطی	گاهی از طریق سبک نگارش ، دوره تاریخی تالیف ، تحلیل زبان ، یادداشت های علمی نسخه در حواشی و... می توان به شناسائی درست نسخه و نیز یافتن مؤلف اثر دست یافت .	۲۳
جملات نمونه (سایر عوامل و معیارهای تقویم نسخه های خطی)		
مضامین پایه ای		
اهمیت مالکیت نسخه	مالکیت نسخه توسط افراد یا خاندان های اصیل و مشهور علمی یا حکومتی می تواند اعتبار تاریخی ، فرهنگی و علمی و در نتیجه ارزش نسخه را افزایش دهد.	۲۴
اثر وضعیت حقوقی و امنیتی در ارزش نسخه	وضعیت حقوقی نسخه ، احتمال قاچاق و خروج نسخه از کشور، قابلیت عرضه و فروش در بازارهای داخلی و خارجی از جمله عوامل کلیدی و مهم در تقویم کتب خطی است.	۲۵
تاثیر کمیاب بودن و منحصر به فردی نسخه	تعداد نسخه های موجود مشابه در مرکزی که تقویم در آن صورت می گیرد ، کتابخانه ها و مراکز داخلی و بین المللی؛ نقش مهمی در تعیین کمیابی یا منحصر به فرد بودن و در نتیجه قیمت و ارزش نسخه دارد.	۲۶
تاثیر شرایط اقتصادی	شرایط اقتصادی مانند : تورم ، نرخ ارزهای خارجی ، کیفیت ارزش پول ملی و... بر بازار نسخ خطی اثر دارد .	۲۷
تاثیر سیاست ها و اهداف مراکز بر ارزیابی نسخه ها	اهداف ، اساسنامه ، سیاست های هر کتابخانه یا مرکز علمی در موضوع فراهم آوری و خرید نسخه های بر تقویم کتب خطی اثربخش است.	۲۸
عرضه و تقاضا	میزان عرضه و تقاضای نسخ خطی در درون و خارج از کشور تاثیر مهمی در تقویم نسخ دارد.	۲۹
مرجع شدن نسخه	اطلاع یابی از مرجع شدن نسخه خطی از جانب مراکز یا کتابخانه های دیگر در ارزیابی و تقویم یک نسخه اثر دارد.	۳۰
پیشنهاد قیمت	پیشنهاد منطقی قیمت هر نسخه خطی از سوی مالکان نسخه در تقویم آن اثر دارد.	۳۱
ویژند بودن بین المللی	ویژند یا برند بودن برخی از نسخه ها در بازارهای بین المللی اثر بخش است.	۳۲
انتشار یا عدم انتشار	چاپ شدن و انتشار یک نسخه یا عدم چاپ آن در تقویم تاثیر گذار است.	۳۳
زمان تقویم	عنصر زمان و تاریخ ارزیابی نسخه ، در تقویم اثر دارد.	۳۴

تجربه کارشناس	کمیت و کیفیت تجربه خبرگان در تقویم یک نسخه اثر دارد.	۳۵
نسخه شناسی و کتابشناسی عمومی کارشناس	دانش عمومی نسخه شناسی و کتابشناسی مقومان در تقویم اثر دارد.	۳۶
دانش تخصصی کارشناس	دانش تخصصی و موضوعی کارشناس همچون: ادبیات، طب، ریاضیات، مهندسی، هنر... در تقویم اثر بخش است.	۳۷
مهارت های ویژه کارشناس	مهارت های تجربی و کاربردی مانند: خوشنویسی، نقاشی، مینیاتور و سایر هنرهای تجسمی که کارشناس عملاً آنها را تجربه کرده باشد در تقویم هر اثر دخیل است.	۳۸
علوم میان رشته ای	دانش های میان رشته ای مانند تاریخ، شناخت اسناد و مدارک، ادبیات فارسی و عرب و جز آن در تقویم نسخه ها موثر هستند.	۳۹
آموزش نسخه خطی	آموزش و تدریس در حوزه نسخ خطی در تقویم آثار خطی اثربخش است.	۴۰
پژوهش در نسخ خطی	پژوهش هایی چون: مقابله و تصحیح و شرح محتوای نسخ خطی در تقویم آنان اثر دارد.	۴۱
مخاطب مداری	شناخت پژوهشگران و مخاطبان خاص هر کتابخانه یا مرکز خطی، در تقویم نسخه ها موثر است.	۴۲
توصیه مدیریتی	سفارش یا توصیه مدیران هر مرکز، کتابخانه یا مؤسسه ای بر روند تقویم اثرگذار است.	۴۳
گرایش موضوعی کارشناس	عشق و علاقه ویژه برخی از خبرگان به موضوعاتی خاص مانند: طب، نجوم، ریاضیات، علوم غریبه، شعر و ادب و جز آن در تقویم و ارزیابی آثار خطی اثر دارد.	۴۴
جایگاه و رتبه کتابخانه	جایگاه، رتبه و موقعیت هر کتابخانه یا مؤسسه ای در سطح کشور در تقویم اثر دارد. مانند: کتابخانه ملی ایران و...	۴۵
نسخه پشتیبان رقومی	داشتن نسخه پشتیبان رقومی، هر نسخه، در تقویم آن تاثیر دارد.	۴۶
نیازهای مقطعی محققان	نیازهای مقطعی یا سفارش ویژه پژوهشگران در زمان هایی خاص در تقویم نسخ اثر دارند.	۴۷
اجماع کارشناسان	کار گروهی یا تیمی و نظر تخصصی یک کارشناس یا چند نفر از خبرگان، در	۴۸

	کمیته تقویم ، با ارائه استدلال های مقبول و منطقی در آراء دیگر کارشناسان تاثیر گذار است.	
مسائل رفاهی خبرگان	شرایط مادی یا رفاهی اختصاص داده شده برای کارشناسان مقوم ، درهرمرکزی ، هرچند بسیار اندک اما در روحیه ارزیابی و تقویم دقیق تر توسط خبرگان ، اثربخش است.	۴۹
هویت ملی، علمی فرهنگی	درنظرداشتن منافع ملی ، هویتی و فرهنگی کشور توسط مراکزی چون کتابخانه ملی ایران	۵۰

جدول یک شامل پنجاه جمله ی نمونه و مضامین متناظر آن ها می باشد. این جدول بازتاب دهنده ی دیدگاه های تخصصی درباره ی ابعاد مختلف ارزش گذاری نسخ و نمایانگر تبدیل داده های خام گفتاری به واحدهای مفهومی قابل تحلیل است. مضامین استخراج شده در سه حوزه ی اصلی طبقه بندی شده اند: ۱. نسخه شناسی (ویژگی های فنی، هنری و مادی نسخه، اطلاعات متغیر)، ۲. کتاب شناسی (ابعاد علمی و محتوایی اثر، اطلاعات ثابت) و ۳. سایر عوامل (متغیرهای بیرونی، اقتصادی و نهادی مؤثر بر تقویم).

جدول دو مرحله بعدی تحلیل را نشان می دهد که در آن مضامین پایه ای با تلفیق و تجمیع مفهومی، در قالب مضامین سازمان دهنده سازمان دهی شده اند. این مرحله ضمن حفظ پیوند با داده های اولیه، ساختار مفهومی منسجم تری ارائه می کند و مسیر حرکت از داده های توصیفی به برداشت های تحلیلی و تبیینی را روشن می سازد.

جدول ۲. مضامین پایه ای و سازمان دهنده

ردیف	مضامین پایه ای	مضمون سازمان دهنده
۱	تعریف ، کارکرد و اهمیت نسخه شناسی	نسخه شناسی
۲	مهارت ها و حوزه های تخصصی نسخه شناس و اطلاعات متغیر هر نسخه	
۳	اهمیت جزئیات نسخه	
۴	آرایه ها ، تذهیب و مکتب های هنری و کتاب آرایی	
۵	نقش نگارگری و مینیاتور و تصاویر گوناگون	
۶	تنوع خطوط و ارزش هنری و تاریخی آنها	
۷	ابزارهای خوشنویسی و اثربخشی آنها	
۸	تنوع کاغذ و اعتبارسنجی	

	هنر تجلید ، انواع جلدها و کارکردهای آنها	۹
	مطالب افزوده شده آغاز و پایان نسخه توسط کاتب	۱۰
	مشخصات کتابت و اعتبار سنجی نسخه	۱۱
	تنوع قطع نسخه و کاربردهای آن	۱۲
	ساختار نسخه های خطی	۱۳
	حواشی نسخه ، مستدرکات	۱۴
	مهرها و نشان ها و تملک نسخه	۱۵
	اهمیت صحافی در حفاظت و ارزش و اصالت نسخه	۱۶
	شاخص های نفاست و منحصر به فرد بودن نسخه ، خط مؤلف	۱۷
کتابشناسی	تعریف و نقش و کارکرد کتابشناسی	۱۸
	اطلاعات ثابت کتاب خطی	۱۹
	جایگاه علمی مؤلف و اهمیت آن در تقویم نسخه خطی	۲۰
	اهمیت فهرست موضوعی ، ابواب و فصول و سازماندهی محتوا	۲۱
	چالش های شناسائی محتوائی نسخه و یافتن مؤلف	۲۲
	روش های تحقیق و شناسائی علمی در کتابشناسی نسخ خطی	۲۳
سایر عوامل و مؤلفه ها	اهمیت مالکیت نسخه	۲۴
	اثر وضعیت حقوقی و امنیتی در ارزش نسخه	۲۵
	تاثیر کمیاب بودن و منحصر به فردی نسخه	۲۶
	تاثیر شرایط اقتصادی	۲۷
	تاثیر سیاست ها و اهداف مراکز بر ارزیابی و تقویم نسخه ها	۲۸
	عرضه و تقاضای نسخه های خطی در کشور	۲۹

جدول دو فرایند تحلیل و تجمیع مضامین پایه ای به مضامین سازمان دهنده را نشان می دهد. مضامین پایه در سه مضمون نسخه شناسی، کتاب شناسی و سایر عوامل مؤثر بر تقویم سازمان دهی شده اند. در بخش نخست مضامین به ابعاد فنی و مادی نسخه ها چون خطوط، تذهیب، تجلید، کاغذ، حواشی و شاخص های نفاست می پردازند که بنیان ارزیابی هنری و اصالت نسخه را شکل می دهد. بخش دوم جنبه های کتاب شناختی و علمی اثر را پوشش می دهد؛ از جمله جایگاه مؤلف،

ساختار محتوا و روش های تحقیق در شناسایی نسخه ها. در بخش سوم، عوامل بیرونی و نهادی مانند مالکیت، کمیابی، شرایط اقتصادی و سیاست های سازمانی بررسی شده اند.

۱. مضمون فراگیر

در فرآیند ارزش گذاری نسخ خطی، سه لایه به هم پیوسته از معنا و معیار شکل می گیرد که همچون تار و پود فرش نفیس معرفت، هویت نسخه را می سازد. در ژرف ترین لایه، نسخه شناسی قرار دارد؛ جایی که اصالت هر نسخه در سایه ی شناخت دقیق جزئیات مادی، مهارت کاتب، نوع خط، مکتب تذهیب، کاغذ و تجلید معنا می یابد. زیبایی تذهیب و ظرافت خوش نویسی نه زینت های ظاهری، بلکه گواهی هستند بر پیوند هنر با هویت فرهنگی و تاریخی اثر. در لایه دوم، کتاب شناسی همچون عقل نظام دهنده، به محتوا و جایگاه علمی اثر می پردازد. ارزش نسخه در این حوزه نه از طلاکاری جلد، بلکه از درخشش فکر مؤلف و انسجام علم او در ساختار ابواب و موضوعات برمی خیزد. این بعد، نسخه را از سطح شیء فرهنگی به مرتبه ی سند دانایی ارتقا می دهد؛ جایی که پژوهشگر در پی احیای اندیشه ی خالق اثر است. و در نهایت، لایه سوم شامل سایر عوامل و مؤلفه ها است عرصه ای که نسخه در شبکه ای از روابط انسانی، نهادی و اقتصادی معنا می یابد. کمیابی، وضعیت مالکیت، سیاست های فرهنگی و حتی نوسانات اقتصادی می توانند ارزش قلمی بر پوست آهو را دگرگون سازند. این عوامل بیرونی یادآور آن اند که نسخه، میراثی زنده است و ارزش آن در پیوستگی با زمانه و جامعه اش تبلور می یابد. بدین سان، مضمون فراگیر پژوهش چنین تبلور می یابد: «ارزش نسخه خطی حاصل تعامل سه گانه ی اصالت مادی، اعتبار علمی و زمینه ی فرهنگی اقتصادی است؛ جایی که هنر و دانش و تاریخ در یک اثر دست نویس به هم درمی آمیزند و هویت فرهنگی ملت را در قالبی واحد بازمی تابانند.» این روایت نه تنها حاصل هم نشینی مضامین پایه است، بلکه زیربنای الگوی نهایی تقویم علمی و منسجم نسخ خطی نیز محسوب می شود.

۲. نتیجه گیری و جمع بندی مؤلفه ها و معیارهای تقویم نسخ خطی

نتایج حاصل از تحلیل مضمون مصاحبه ها و تلفیق آن با یافته های مطالعات اسنادی و پیشینه های پژوهش، به استخراج و طبقه بندی نهایی مؤلفه ها و معیارهای مؤثر در تقویم نسخه های خطی انجامید. حاصل این فرایند، شکل گیری سه حوزه اصلی شامل «نسخه شناسی»، «کتاب شناسی» و «سایر عوامل مؤثر در تقویم» است که هر یک دربرگیرنده مجموعه ای از مؤلفه های سازمان دهنده و جزئیات کاربردی هستند.

۱-۲. نسخه شناسی (ویژگی های مادی، فنی و هنری نسخه، اطلاعات متغیر)

در این حوزه، معیارهای مرتبط با جنبه های فیزیکی، هنری و فنی نسخه ها گردآوری شد. مؤلفه هایی چون آرایه ها و تذهیب و مکاتب هنری، نگارگری و مینیاتور، نوع و کیفیت خطوط خوشنویسی، کاغذ، جلد و ساختار نسخه، حواشی و

یادداشت‌ها، مهرها و نشان‌ها، و شاخص‌های نفاست و اصالت نسخه از مهم‌ترین یافته‌ها بودند. تحلیل داده‌ها نشان داد که اصالت مادی نسخه در گرو شناخت دقیق عناصر زیر است: کیفیت و کمیت آرایه‌ها و تذهیب‌ها، مکاتب هنری و کتاب‌آرایی؛ سبک نگارگری و تصویرگری؛ نوع و عیار خطوط (کوفی، ثلث، نسخ، نستعلیق و...) و خط مؤلف؛ تنوع و منشأ کاغذ، جلد و صحافی؛ یادداشت‌ها، مستدرکات، حواشی و مهرهای اصالت و تملک؛ کامل بودن ساختار فیزیکی نسخه و مقابله یا تصحیح‌شدگی آن؛ ویژگی‌های نفاست همچون استنساخ از خط مؤلف، کتابت به امر یا توصیه مشاهیر و منحصر به فرد بودن نسخه. این مؤلفه‌ها بنیان «اصالت و نفاست مادی نسخه» را شکل می‌دهند و نقش محوری در ارزیابی ارزش فرهنگی و تاریخی هر نسخه دارند.

۲-۲. کتاب‌شناسی (ویژگی‌های علمی و محتوایی اثر، اطلاعات ثابت)

در بخش کتاب‌شناسی، مؤلفه‌های مرتبط با محتوای علمی و جایگاه معرفتی اثر شناسایی شد. داده‌ها نشان داد که ارزش علمی نسخه‌ها از طریق معیارهایی همچون عنوان، مؤلف، زبان، موضوع، تاریخ و محل تألیف، جایگاه علمی نویسنده، ساختار و انسجام محتوایی، فهرست‌نویسی مؤلف و روش‌های تحقیق برای شناسایی مؤلف یا متن تعیین می‌گردد. در این حوزه، معیارهای زیر اهمیت ویژه‌ای دارند: اطلاعات ثابت کتاب‌شناختی (عنوان، مؤلف، زبان و موضوع)؛ غرض و انگیزه تألیف و جایگاه علمی موضوع در دوره خود؛ وجود فهرست ابواب، فصول و ساختار منظم محتوایی؛ تحلیل سبک نگارش و عناصر زبانی در شناسایی علمی نسخه؛ وجود مستدرک یا اضافات مؤلف در متن نسخه (مستدرک خودنگار). این بخش از یافته‌ها نشان داد که «اعتبار علمی و محتوایی» اثر، مکمل اصالت مادی نسخه است و در کنار آن، تصویر کاملی از ارزش واقعی نسخه را ارائه می‌دهد.

۲-۳. سایر عوامل مؤثر در تقویم نسخه‌ها (زمینه‌های فرهنگی، اقتصادی و نهادی)

مضمون مصاحبه‌ها و داده‌های مستند نشان داد که افزون بر جنبه‌های فنی و علمی، مجموعه‌ای از عوامل بیرونی، اقتصادی، فرهنگی و نهادی نیز در ارزش‌گذاری نسخه‌ها نقش اساسی دارند. این عوامل شامل موارد زیر هستند:

پیشینه مالکیت نسخه و تعلق آن به خاندان‌های اصیل، مجموعه‌های سلطنتی یا علمی؛ کمیابی و پراکندگی نسخه در سطح ملی و بین‌المللی؛ وضعیت حقوقی، احتمال قاچاق یا خروج از کشور؛ سیاست‌ها و خط‌مشی‌های مراکز فراهم‌آوری نسخ خطی؛ شرایط اقتصادی کشور، نرخ ارز و بازار بین‌المللی نسخ خطی؛ چاپ یا عدم چاپ نسخه، برند یا ویژند بودن اثر در بازارهای جهانی؛ تجربه، تخصص، مهارت‌های میان‌رشته‌ای و اجماع کارشناسان کمیته تقویم؛ جایگاه نهادی کتابخانه یا مرکز ارزیابی؛ وجود نسخه پشتیبان رقومی، توصیه‌های مدیریتی، زمان تقویم و شرایط رفاهی کارشناسان. این عوامل به‌ویژه در مرحله نهایی قیمت‌گذاری و تصمیم‌گیری در کمیته‌های تقویم نقشی تعیین‌کننده دارند و پیوند نسخه را با بستر فرهنگی و اقتصادی زمانه آن آشکار می‌سازند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که ساختار ارزش‌گذاری نسخ خطی نه تک‌بعدی، بلکه شبکه‌ای از عوامل نسخه‌شناختی، کتاب‌شناسی و زمینه‌ای است که در تعامل با یکدیگر، «ارزش نهایی نسخه» را شکل

می دهند. مقایسه این یافته ها با پیشینه پژوهش های پیشین نمایان می سازد که هر چند اکثر مطالعات به مؤلفه های بنیادین اشاره کرده اند، اما از نظر عمق، نظام مندی، و تلفیق میان ابعاد مختلف، خلأهایی محسوس وجود دارد. در پژوهش عظیمی (۱۳۸۹، ۱۳۹۶) تمرکز بر جنبه های فنی نسخه شناسی است. او خطوط، تذهیب، کاغذ، تجلید و انجامه را به عنوان نشانه های اصالت مادی معرفی می کند و بر آموزش نظام مند این عناصر تأکید دارد. یافته های پژوهش حاضر این دیدگاه را گسترش می دهد و نشان می دهد که این مؤلفه ها تنها بخشی از چرخه ارزش هستند؛ زیرا بدون لحاظ نمودن ابعاد محتوایی و جایگاه علمی اثر، نمی توان به ارزیابی جامع دست یافت. در پژوهش صادق زاده وایقان (۱۳۹۷) گرایش به تحلیل بعد مدیریتی و سیاستی تقویم نسخ خطی دیده می شود؛ وی بر ضرورت وجود شاخص های ارزش گذاری علمی برای تصمیم گیری درست در حوزه خرید، وقف و امانت نسخه ها تأکید دارد. یافته های کنونی این رویکرد را تأیید کرده، ولی گامی فراتر می نهد؛ به این معنا که علاوه بر بعد سیاست گذاری، الگوی عملیاتی تلفیقی را برای استفاده ی کارشناسان پیشنهاد می کند تا فرآیند ارزیابی از سطح تصمیم سازی به سطح اجرا و استانداردسازی ملی ارتقاء یابد. خانی پور (۱۳۸۱ و ۱۳۸۴) ارزش گذاری نسخه را با نگاه هنری و فرهنگی تبیین می کند؛ او کیفیت آرایه ها، تذهیب و نقوش مکتب های هنری را عوامل اصلی نفاست می داند و در عین حال، بر اثرگذاری زمینه های فرهنگی و اقتصادی بر قیمت و قاچاق نسخ تأکید دارد. یافته های حاضر ضمن پذیرش این دیدگاه، با افزودن متغیرهای اجتماعی و نهادی مانند سیاست های گردآوری و وضعیت بازار، بُعد «کارکردی و اقتصادی» را به مدل تقویم اضافه کرده و از نگاه صرفاً زیبایی شناختی فراتر رفته است. در مطالعه فدایی (۱۳۸۶) پیوند میان نسخه شناسی و فهرستنویسی محور بحث است و مهارت های شناسایی و وصف کتابخانه ای به عنوان ابزار ارزش گذاری معرفی می شود. در پژوهش کنونی این جنبه به صورت بخشی از مؤلفه های «کتاب شناسی» تلقی شده و با معیارهایی چون ساختار محتوایی، جایگاه علمی مؤلف و اهمیت فهرست موضوعی تلفیق شده است. این امر باعث می شود که داده های کتابشناختی از سطح اطلاعات توصیفی به منبعی برای تحلیل علمی و مقایسه ای ارزش نسخه ها تبدیل شود. وجه مشترک مصاحبه حائری (۱۳۹۵) و شیوه نامه سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۴۰۳)، تأکید بر تجربه عملی و حضور کارشناسان خبره در فرآیند تقویم است. اما در هیچ یک از این متون، مدل وزن دهی یا نظام امتیازدهی کمی و کیفی برای اولویت بندی شاخص ها ارائه نشده است. پژوهش حاضر با گردآوری مؤلفه ها در سه حوزه اصلی و تحلیل مضمون مصاحبه ها، برای نخستین بار ساختاری چندسطحی عرضه می کند که می تواند مبنای طراحی چنین نظامی قرار گیرد. در مجموع، در حالی که پیشینه های پژوهش عمدتاً به توصیف عناصر منفرد ارزش گذاری پرداخته اند، یافته های این پژوهش با نگاهی فراتر، تعامل میان عناصر را موضوع تحلیل قرار داده است. نتیجه این مقایسه نشان می دهد که ارزش نسخه خطی حاصل هم افزایی سه بعد اصالت و نفاست مادی (نسخه شناسی)، اعتبار علمی و محتوایی متن (کتاب شناسی)، و زمینه فرهنگی، اقتصادی و نهادی (عوامل محیطی) است. بدین سان، نوآوری پژوهش کنونی نسبت به پیشینه ها در «تلفیق تحلیلی ابعاد سه گانه و ارائه ی چارچوبی جامع برای استانداردسازی تقویم نسخ خطی» نهفته است؛ چارچوبی که می تواند از

ارزش گذاری سلیقه ای به سمت ارزیابی علمی، دقیق و هم راستا با سیاست های ملی میراث مکتوب حرکت کند.

۳. رتبه بندی معیارها و مؤلفه های تقویم نسخ خطی مبتنی بر یافته ها و داده های پیشین

همانگونه که پیشتر در بخش روش شناسی ذکر شد، در پژوهش حاضر مراحل زیر صورت پذیرفت:

مرحله اول: پژوهش سندی یا کتابخانه ای؛

در این مرحله به بررسی و پیمایش در متون و پیشینه مرتبط پرداختیم و مواردی چند از موضوع تقویم را مورد بحث و بررسی قرار دادیم.

مرحله دوم: انجام مصاحبه های نیمه ساختار یافته با ده تن از خبرگان و متخصصان

در این بخش محتوای مصاحبه ها با انجام تحلیل محتوای کیفی به روش تحلیل مضمون، تجزیه و تحلیل و کدگذاری شد.

مرحله سوم: تدوین فهرست یا سیاهه واری شامل معیارها و مؤلفه های تقویم نسخه های خطی مستخرج از دو مرحله پیشین بود.

مرحله چهارم:

اجرای پنل دلفی با مشارکت سیزده نفر از متخصصان و خبرگان بود. ده نفر از ایشان در مصاحبه شرکت داشتند.

در این مرحله ابتدا تعداد صد سؤال را در قالب پرسشنامه، در برنامه «پرس لاین» به روش درجه بندی ۵ رتبه ای (از ۱ کمترین رتبه تا ۵ بیشترین رتبه) طراحی نمودیم.

سپس این پرسشنامه برای ۱۳ نفر از متخصصان در موضوع تقویم نسخ خطی ارسال شد. هر ۱۳ متخصص پاسخ پرسشنامه را ارسال نمودند. پس از دریافت پاسخ ها با استفاده از نرم افزار اکسل، همه معیارها یا مؤلفه ها رتبه بندی شدند. نتایج این رتبه بندی از بیشترین رتبه تا کمترین رتبه در اثرگذاری هر مؤلفه در تقویم نسخه های خطی در جدول صدگانه زیر مرتب شد.

جدول ۳- رتبه بندی معیارها و مؤلفه های تقویم نسخ خطی

ردیف	مؤلفه / معیار	رتبه	حوزه
۱	نسخه به خط مؤلف	۴/۹۲	نسخه شناسی
۲	منحصر به فرد بودن	۴/۹۲	"
۳	کمیت و کیفیت تجربه کارشناس	۴/۸۴	سایر عوامل
۴	دانش عمومی نسخه شناسی و کتابشناسی کارشناس	۴/۷۶	"

ردیف	مؤلفه / معیار	رتبه	حوزه
۵	قدمت و تاریخ کتابت نسخه خطی	۴/۶۹	نسخه شناسی
۶	اجماع و مشورت خبرگان	۴/۶۱	سایر عوامل
۷	دانش تخصصی و موضوعی کارشناس	۴/۵۳	"
۸	کیفیت آرایه ها و تزئینات	۴/۴۶	نسخه شناسی
۹	مؤلف / پدیدآور نسخه	۴/۴۶	کتابشناسی
۱۰	نظر تخصصی و استدلال علمی و تجربی یک کارشناس خبره در کمیته کارشناسی و تقویم	۴/۴۶	سایر عوامل
۱۱	نگارگری، تصویرگری، مجالس نقاشی، نقشه و...	۴/۴۶	نسخه شناسی
۱۲	کتابت نسخه توسط مشاهیر علمی/ادبی	۴/۳۸	نسخه شناسی
۱۳	خط و خوشنویسی (کیفیت و عیار آن)	۴/۳۰	نسخه شناسی
۱۴	دانش های تجربی و کاربردی مانند: نقاشی، مینیاتور، خوشنویسی، تذهیب، هنرهای تجسمی و...	۴/۳۰	سایر عوامل
۱۵	یادداشت های علمی و حواشی مهم یک یا چند تن از مشاهیر و دانشمندان یا شاگردان برجسته مؤلف	۴/۳۰	نسخه شناسی
۱۶	تاریخ تدوین و قدمت نسخه خطی	۴/۳۰	"
۱۷	استنساخ یا کتابت نسخه در زمان حیات مؤلف	۴/۲۳	"
۱۸	کامل بودن نسخه از ابتدا تا انتها	۴/۱۵	"
۱۹	نام خوشنویس یا کاتب	۴/۰۷	"
۲۰	ویژند (برند) بودن یک نسخه خطی در حراجی های مهم بین المللی	۴/۰۷	سایر عوامل
۲۱	کمیت آرایه ها و تزئینات	۴/۰۷	نسخه شناسی
۲۲	موضوع یک کتاب خطی (علمی، ادبی، پزشکی، نجوم، هندسه، ریاضیات و...)	۴/۰۷	کتابشناسی
۲۳	عشق و علاقه به حوزه نسخ خطی	۴/۰۷	سایر عوامل
۲۴	نسخه ای که شرایط و قابلیت عرضه و فروش خوبی در بازارهای بین المللی داشته باشد.	۴/۰۷	"

ردیف	مؤلفه / معیار	رتبه	حوزه
۲۵	یادداشت هائی همچون: مقابله و تصحیح شده؛ سماع و قرائت شده؛ عرض دیدورؤیت شده	۴/۰۷	نسخه شناسی
۲۶	وضعیت اقتصادی کشور و کیفیت ارزش پول ملی در برابر ارزهای خارجی	۴	سایر عوامل
۲۷	چاپ شدن یا چاپ نشدن یک نسخه خطی	۳/۹۲	"
۲۸	کتاب خطی دارای مستدرک خودنگار (توسط مؤلف) باشد.	۳/۹۲	کتابشناسی
۲۹	تعداد موجودی یک نسخه خطی در سطح بین المللی	۳/۹۲	سایر عوامل
۳۰	دقت و صحت تحریر و استنساخ نسخه؛ مضبوط بودن آن؛ اسلوب صحیح رسم الخط و نگارش	۳/۹۲	نسخه شناسی
۳۱	سلامت نسخه و دوری از آسیب ها، آفاتادگی، رطوبت زدگی، آفت زدگی و جز آن	۳/۸۴	نسخه شناسی
۳۲	نسخه در خطر یا معرض قاچاق و خروج غیرقانونی قانونی از کشور	۳/۸۴	سایر عوامل
۳۳	استنساخ از روی نسخه به خط مؤلف	۳/۷۶	نسخه شناسی
۳۴	عنصر زمان و تاریخ انجام ارزیابی نسخه	۳/۷۶	سایر عوامل
۳۵	نوع خط و خوشنویسی (کوفی، نسخ، ثلث، محقق، ریحان، توقیع، رقاع، نستعلیق، شکسته نستعلیق، تعلیق و...)	۳/۷۶	نسخه شناسی
۳۶	نام مذهب، نقاش، تصویرساز، مینیاتورست، طراح و...	۳/۷۶	نسخه شناسی
۳۷	موضوعات میان رشته ای متخصص: همچون تاریخ، حوزه اسناد، ادبیات فارسی، عربی و مانند آنها	۳/۷۶	سایر عوامل
۳۸	کتابت نسخه به توصیه، امر یا سفارش دانشمند، فرمانروا، پادشاه، صاحب منصب و...	۳/۷۶	نسخه شناسی
۳۹	حواشی علمی همچون: شرح، تفسیر، تاویل، تبیین و مانند آن	۳/۶۹	"
۴۰	قدمت انواع جلدها (تیماج، روغنی، ساغری، ضربی...)	۳/۶۱	"
۴۱	کانون های کتابت غیر مشهوری که گاهی برای اولین بار از آنان نام برده می شود.	۳/۶۱	"

ردیف	مؤلفه / معیار	رتبه	حوزه
۴۲	رتبه و جایگاه موضوعی یک کتاب خطی در میان موضوعات هم رده یا مشابه معاصر خود	۳/۶۱	کتابشناسی
۴۳	کیفیت و عیار خوشنویسی خطوط استفاده شده در حواشی / یادداشت ها / ظهیریه ها / انجامه و...	۳/۶۱	نسخه شناسی
۴۴	تدریس متخصص در حوزه های متنوع نسخ خطی	۳/۶۱	سایر عوامل
۴۵	تعداد موجودی یک نسخه خطی در مخزن کتابخانه ملی ایران	۳/۵۳	"
۴۶	سجع مهر، نشان های متعلق به افراد شاخصی همچون: پادشاهان، امرا، صاحب منصبان، حاکمان، عالمان و مانند آنها	۳/۵۳	نسخه شناسی
۴۷	مالکیت نسخه خطی میراث خانوادگی، خاندان های اصیل یا مشهور، خاندان های علمی، فرهنگی هنری، پادشاهان و صاحب منصبان (...و)	۳/۵۳	سایر عوامل
۴۸	استنساخ یا کتابت نسخه توسط شاگردان عالمان	۳/۵۳	نسخه شناسی
۴۹	استنساخ یا کتابت نسخه در زمان نزدیک به مؤلف (پس از وفات وی)	۳/۵۳	"
۵۰	تزئینات و نقوش انواع جلدها	۳/۴۶	"
۵۱	نسخه خطی متعلق به یک مجموعه منتخب موضوعی خاص	۳/۴۶	سایر عوامل
۵۲	نوع خطوط استفاده شده (طغری، ثلث، نسخ، نستعلیق و...) در سجع مهر، نشان ها و... متعلق به افراد شاخصی همچون: پادشاهان، امرا، صاحب منصبان، حاکمان، عالمان و مانند آنها	۳/۴۶	نسخه شناسی
۵۳	نام محشی، مترجم، شارح، مفسر و...	۳/۴۶	"
۵۴	آغاز و انجام کتاب در نسخه خطی	۳/۴۶	کتابشناسی
۵۵	انواع جلدها (روغنی، معرق، تیماج و...) فارغ از قدمت آنها	۳/۴۶	نسخه شناسی
۵۶	اساسنامه، اهداف و سیاست گذاری در فراهم آوری نسخه های خطی در هر مرکز یا کتابخانه خطی	۳/۳۸	سایر عوامل
۵۷	عنوان نسخه خطی	۳/۳۸	کتابشناسی
۵۸	تعداد موجودی یک نسخه خطی در سطح ملی (کتابخانه های)	۳/۳۸	سایر عوامل

ردیف	مؤلفه / معیار	رتبه	حوزه
	خطی مهم کشور)		
۵۹	زبان نسخه خطی (فارسی، عربی، ترکی، کردی، اردو و...)	۳/۳۰	کتابشناسی
۶۰	نام مجلد (جلد ساز)	۳/۳۰	نسخه شناسی
۶۱	کانون های مشهور کتابت و استنساخ نسخ (مدارس، مساجد، کانون های دیوانی و...) (مورد حمایت حاکمان و پادشاهان و...)	۳/۳۰	"
۶۲	انواع خطوط استفاده شده در حواشی، یادداشت ها، ظهیریه ها، انجامه و...	۳/۳۰	"
۶۳	نسخه خطی در یک مجموعه آثار نفیس هنری و منتخب توسط خبره ای باشد (منتخب قرآن ها، دواوین اشعار و...)	۳/۲۳	سایر عوامل
۶۴	مقدمه، خطبه، تبویب، فصول، فهرست مطالب و مندرجات و... توسط مؤلف	۳/۱۵	کتابشناسی
۶۵	نسخه دارای مستدرک، توسط شخصی غیر از مؤلف	۳/۱۵	نسخه شناسی
۶۶	شرایط، جایگاه و موقعیت کتابخانه یا مرکزی که در آن ارزیابی صورت می گیرد در سطح کشور	۳/۱۵	سایر عوامل
۶۷	اندازه یا دانگ قلم خوشنویسی متن (غبار، خفی جلی و...)	۳/۰۷	نسخه شناسی
۶۸	یادداشت های تملک نسخه و دست به دست گشتن آن که سیر تاریخی مالکیت را نمایان می سازد و بعدها بدان اضافه شده	۳/۰۷	سایر عوامل
۶۹	نام صحاف یا وراق در نسخه خطی	۳/۰۷	نسخه شناسی
۷۰	شناخت مخاطبان، مراجعان و محققان هر کتابخانه	۳	سایر عوامل
۷۱	نام نویسنده یادداشت ها در نسخه خطی	۳	نسخه شناسی
۷۲	یادداشت های متفرقه تاریخی، اجتماعی، هنری، فرهنگی، سیاسی، حکومتی و...	۳	"
۷۳	آغاز و انجام نسخه توسط کاتب	۳	"
۷۴	کاغذ و انواع آن (پوستی، مصری، بغدادی، شامی، مغربی، سمرقندی، بخارایی، خانبالغ، اصفهانی، ترمه، کشمیری، فرنگی)	۳	"

ردیف	مؤلفه / معیار	رتبه	حوزه
	(...و)		
۷۵	کیفیت صحافی نسخه خطی	۲/۹۲	"
۷۶	نسخه خطی به درخواست یا دستور و توصیه چه کسی تالیف شده	۲/۸۴	کتابشناسی
۷۷	عدم پذیرش یا مرجوع شدن یک نسخه خطی	۲/۸۴	سایر عوامل
۷۸	نسخه ای در مجموعه اشخاص حقوقی مهم	۲/۸۴	"
۷۹	داشتن نسخه پشتیبان رقومی، اسکن شدن نسخه خطی و مانند آن	۲/۷۶	"
۸۰	نیازهای مقطعی محققان یا مراجعان و سفارش ایشان	۲/۷۶	"
۸۱	اعلام یا پیشنهاد قیمت توسط مالک نسخه	۲/۷۶	"
۸۲	قطع کتاب خطی (سلطانی، رحلی، وزیری، رقعی، خشتی و...)	۲/۷۶	نسخه شناسی
۸۳	تدوین و تنظیم نسخه به صورت متن و حاشیه	۲/۶۹	"
۸۴	فهرست ها، اعلام، نمایه ها، لغت نامه، شرح واژه ها و مانند آن توسط مؤلف	۲/۶۹	کتابشناسی
۸۵	محل و مکان صحافی نسخه خطی	۲/۶۱	نسخه شناسی
۸۶	القاب به کار رفته برای محشی، شارح، مفسر و... همچون: مدظله، رحمه الله، رضی الله عنه، شیخنا، استاذنا و مانند آن	۲/۵۳	"
۸۷	ذکر منابع و استنادها در نسخه خطی توسط مؤلف	۲/۵۳	کتابشناسی
۸۸	غرض و انگیزه تالیف کتاب خطی توسط مؤلف	۲/۴۶	"
۸۹	ساختار و شکل ظاهری نسخه خطی (شکل رایج کتاب، بیاض، طوماری، اشکال هندسی، مرقع و...)	۲/۴۶	نسخه شناسی
۹۰	رنگه نویسی خطوط متن	۲/۴۶	"
۹۱	یادداشت های وقف در نسخه خطی	۲/۳۸	"
۹۲	محل تالیف کتاب خطی	۲/۳۸	کتابشناسی
۹۳	شرایط رفاهی و مالی اختصاص یافته برای کارشناس	۲/۳۰	سایر عوامل
۹۴	نوع نگارش تاریخ (قمری، شمسی، یزدگردی، میلادی)	۲/۳۰	نسخه شناسی
۹۵	سفارش، توصیه یا درخواست مدیران عالی یک مجموعه برای تعیین	۲/۲۵	سایر عوامل

ردیف	مؤلفه / معیار	رتبه	حوزه
	قیمت بالاتر نسخه		
۹۶	اندازه برگ، تعداد سطر، تعداد ستون نسخه خطی	۲/۲۳	نسخه شناسی
۹۷	یادداشت های خرید در نسخه خطی	۲/۲۳	"
۹۸	تعداد اوراق یا حجم و کمیت نسخه خطی	۲/۱۵	"
۹۹	یادداشت های اهدا در نسخه خطی	۲	"
۱۰۰	یادداشت هایی همچون: ثبت ولادت، وفات، ازدواج و... در نسخه خطی	۱/۶۱	"

۴. چند نکته مهم و تحلیلی از محتوای جدول فوق الذکر (رتبه بندی مؤلفه ها):

۱. موارد اول و دوم در این رتبه بندی شامل: "نسخه به خط مؤلف" و "منحصر به فرد بودن"، هر دو مؤلفه از حوزه "نسخه شناسی"، با رتبه "۴/۹۲"، بالاترین رتبه در همه مؤلفه ها را کسب کردند. این موارد بر حسب انتظار و تجربه عملی خبرگان، کاملاً محتمل و منطقی به نظر می رسد که محقق و اثبات شد.

۲. موارد سوم و چهارم در رتبه بندی شامل: "کمیت و کیفیت تجربه کارشناسان نسخ خطی در حوزه های علمی و تحقیقی" با درجه "۴/۸۴" و "دانش عمومی نسخه شناسی و کتابشناسی کارشناسان" با درجه "۴/۷۶" از حوزه "سایر عوامل" بر اساس نظرات ۱۳ تن از خبرگان مجرب و مقوم نسخ خطی در مراکز گوناگون کشور، حائز رتبه های بالائی شدند.

این نتیجه در ابتدای امر کمی دور از انتظار به نظر می رسید اما نکته ای مهم در ذهن نگارنده این سطور متبادر شد که ذیلاً اشاره می نمایم:

نکته تحلیلی مهم:

برای تشخیص و شناخت موضوع دشوار نسخه به خط مؤلف در واقع مسوده مؤلف و منحصر به فردی آن، پیش شرط اصلی و بسیار مهم، محقق شدن موارد سوم و چهارم است. یعنی "کیفیت و کمیت تجربه کارشناسان نسخ خطی در حوزه تحقیقی" و نیز "دانش عمومی نسخه شناسی و کتابشناسی کارشناسان".

به بیان دیگر تا این دو مهارت و تجربه ارزشمند علمی و تجربی حاصل نشود، تشخیص نسخه به خط مؤلف و منحصر به فرد بودن نسخه، امکان پذیر

نخواهد بود؛ زیرا در متن نسخه خطی، تشخیص عبارات، علائم، خط زگی ها و حک و اصلاح مجدد توسط مؤلف یا غیر از وی، از مسائل دشوار و درعین حال شیرین و جذاب برای نسخه شناسان است.

چه ارتباط جالبی میان مؤلفه های سوم و چهارم و تحقق یافتن نتیجه آنها، یعنی مؤلفه های اول و دوم پدید آمد!

۳. "قدمت و تاریخ کتابت نسخه خطی" از حوزه "نسخه شناسی" با درجه

"۴/۶۹" حائز رتبه ۵ در سیاهه فوق شد.

از سوی دیگر،

"اجماع و مشورت با صاحب نظران و انجام ارزیابی به صورت جمعی با تخصص های گوناگون" با درجه "۴/۶۱" از

حوزه "سایر عوامل"

حائز رتبه ۶ در سیاهه شد.

نکته تحلیلی مهم:

برای تشخیص درستی و صحت قدمت و تاریخ کتابت شده در نسخه و اینکه مجعول، مخدوش و مزور نباشد، معمولاً خبرگان مقوم نسخ خطی، با تجربه و تخصص های گوناگون علمی و هنری (به خصوص در فنون کتاب آرائی و خط و خوشنویسی و تذهیب)، به شور و مشورت فنی می پردازند. گاهی این بحث چنان داغ و جالب می شود که از برآیند آن، نکات برجسته و مهمی در اصلی یا جعلی بودن نسخه خطی و یا کهنه نما ساختن آن، استخراج می گردد.

بنابراین تحقق یافتن تشخیص صحیح و بی اشکال یک نسخه در مؤلفه مهم

"قدمت و تاریخ کتابت نسخه خطی"؛ منوط به وجود پیش فرض:

"اجماع و مشورت با صاحب نظران و انجام ارزیابی به صورت جمعی با تخصص های گوناگون" است.

۴. "دانش تخصصی و موضوعی کارشناسان در علوم و فنون گوناگون (ادبیات، طب، ریاضیات، مهندسی، هنر،

خوشنویسی و...)"

از حوزه "سایر عوامل" با درجه "۴/۵۳" حائز رتبه ۷ در سیاهه شد.

از سوئی دیگر؛

"کیفیت آرایه ها (تذهیب، تشعیر، ترصیع و...) در تقویم نسخ خطی"

از حوزه "نسخه شناسی" با درجه "۴/۴۶" حائز رتبه ۸ شد.

نکته تحلیلی مهم:

دانش تخصصی و موضوعی در هنرهای تجسمی (رتبه ۷)،

برای تشخیص کیفیت آرایه ها (رتبه ۸)،

کاملاً ضروری و اجتناب ناپذیر است. به دیگر سخن، هر میزان کیفیت و مهارت در دانش تخصصی و موضوعی و نیز هنرهای تجسمی بالاتر باشد، ارزیابی و تقویم بخش آرایه‌ها نیز متن‌تر و صحیح‌تر خواهد بود. جالب اینکه این موضوعات و رتبه‌ها در کنار هم قرار گرفتند.

۵. "مؤلف یا پدیدآور نسخه خطی" از حوزه "کتابشناسی" با درجه "۴/۴۶" حائز رتبه ۹ شد. (البته در واقع هم رتبه کیفیت آرایه‌ها است). جایگاه و ارزش مؤلف در این سیاهه، هم در رتبه اول قرار دارد به شرطی که نام مؤلف و خط وی مشخص، معین و مضبوط در نسخه باشد (خط مؤلف).

وهم در این رتبه که بدانیم نسخه‌ای حاصل اندیشه و تالیف وی است (استدساخ از روی خط مؤلف) که بالطبع درجه کمتری در تقویم نسخه خطی خواهد داشت.

۶. مؤلفه‌هایی چون:

"یادداشت‌هایی مانند: ثبت ولادت، وفات، ازدواج و... در نسخه خطی"

با درجه "۱/۶۱" از حوزه "نسخه‌شناسی"؛

"یادداشت‌های اهدا در نسخه خطی" با درجه "۲" از همان حوزه؛

"تعداد اوراق یا حجم و کمیت نسخه خطی" با درجه "۲/۱۵" در همان حوزه؛

"یادداشت‌های خرید در نسخه خطی" با درجه "۲/۲۳" همان حوزه؛

"اندازه برگ، تعداد سطر، تعداد ستون نسخه با درجه "۲/۲۳" همان حوزه؛

و "سفارش، توصیه یا درخواست مدیران عالی یک مجموعه برای تقویم بالاتر"

با درجه "۲/۲۵" از حوزه "سایر عوامل"

از پائین‌ترین درجه و کم‌تأثیرگذارترین مؤلفه‌ها در تقویم نسخ خطی بر پایه پژوهش حاضر هستند.

یک نکته مهم:

ذکر این نکته خالی از لطف نیست که براساس تجربه شخصی بنده و دیگر عزیزان کمیته تقویم نسخه‌های خطی، معمولاً سفارش یا توصیه مدیران مجموعه‌های علمی و فرهنگی همچون سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران مبنی بر تقویم بالاتر نسخ خطی در برخی از موارد خاص و نادر، به سبب آن است که نسخه‌های ارزشمند و نفیس از دست نروند و در داخل کشور به عنوان میراث مکتوب ملی حفظ و نگهداری شوند.

جمع بندی نهایی

۱. سایر عوامل؛ دارای: ۳۲ مؤلفه؛ با میانگین رتبه: ۳/۵۸

۲. نسخه شناسی؛ دارای: ۵۵ مؤلفه؛ با میانگین رتبه: ۳/۴۶

۳. کتابشناسی؛ دارای: ۱۳ مؤلفه؛ با میانگین رتبه: ۳/۲۵

پیشنهادهای برخاسته از پژوهش

با توجه به یافته‌ها و نتایج پژوهش حاضر، چند پیشنهاد راهبردی و کاربردی برای ارتقای فرآیند ارزیابی و تقویم نسخ خطی در سطح ملی ارائه می‌شود:

۱. تدوین الگوی ملی و استاندارد تقویم نسخ خطی. بر پایه سه محور نسخه‌شناسی، کتاب‌شناسی و سایر عوامل، الگویی جامع شامل مؤلفه‌ها و شاخص‌های کمی و کیفی تنظیم شود تا به عنوان چارچوب استاندارد و مرجع ملی برای سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، کتابخانه‌های مهم دارای نسخ خطی در سطح کشور و سایر مراکز مرتبط پیشنهاد گردد و مورد استفاده قرار گیرد.

۲. ایجاد بانک اطلاعاتی جامع نسخ خطی ارزش‌گذاری شده. تشکیل بانک یا پایگاه داده متمرکز و جامع و فراگیر از نسخه‌های ارزیابی شده در کتابخانه‌های مهم کشور، شامل تصویر، توصیف تفصیلی، شاخص‌های ارزش‌گذاری، تاریخ تقویم و متخصصان مؤید، می‌تواند موجب شفافیت، وحدت رویه و تسهیل پژوهش‌های بعدی گردد.

۳. برگزاری دوره‌های آموزشی ویژه برای کارشناسان و نسخه‌شناسان جوان. تدوین کارگاه‌ها و دوره‌های تخصصی با استفاده از الگوی پیشنهادی پژوهش، برای آموزش عملی ارزیابی علمی نسخه‌ها، به‌ویژه در مراکز دانشگاهی، ضروری است تا دانش نظری و تجربه‌ی میدانی در کنار هم پرورش یابد.

۴. بازنگری در شیوه‌نامه رسمی کمیته ارزیابی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۴۰۳). با توجه به یافته‌های پژوهش، شاخص‌های بسیار مختصر و ناقص موجود در شیوه‌نامه، بازنگری و تکمیل شوند تا به جای معیارهای محدود، طیفی گسترده از مؤلفه‌های نسخه‌شناسی، کتابشناسی، سایر عوامل دخیل هنری، علمی و اقتصادی را پوشش دهند.

۵. توجه به عوامل اقتصادی و بازار بین‌المللی میراث مکتوب. بررسی تأثیر نوسانات اقتصادی، نرخ ارز و سیاست‌های فرهنگی بر ارزش نسخ در بازار جهانی، می‌تواند به طراحی سازوکارهای به‌روز برای پیشگیری از خروج نسخ ارزشمند و قاچاق آن‌ها، کمک کند.

منابع

۱. ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۸۱). المقدمة (ج ۱). مترجم محمد پروین گنابادی. تهران: علمی و فرهنگی.
۲. افشار، ایرج (۱۳۸۸). نگاهی به ضابطه‌های نسخه‌شناسی. نامه بهارستان، دفتر ۱۲۱، ۱۵-۱۳۰.

۳. بحرالعلوم، فرانک؛ بهادری، رویا (۱۳۸۶). بررسی های آزمایشگاهی بر روی قطعات قرآن پوستنوشته (۱). نامه بهارستان، دفتر ۱۳-۱۴، ۴۰۱-۴۱۰.
۴. خانی پور، رضا (۱۳۸۱). "تذهیب". دایره المعارف کتابداری و اطلاع رسانی. ج ۱، ص ۶۲۶-۶۳۷.
۵. خانی پور، رضا (۱۳۸۱). "تشعیر". دایره المعارف کتابداری و اطلاع رسانی. ج ۱، ص ۶۳۶-۶۳۷.
۶. خانی پور، رضا (۱۳۸۴). بررسی علل و عوامل خروج کتب خطی از ایران و راه های مقابله با آن. پایان نامه دکتری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران.
۷. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (۱۴۰۳). شیوه نامه کمیته ارزیابی و قیمت گذاری نسخ خطی، بهمن ۱۴۰۳ (چاپ نشده).
۸. سودآور، ابوالعلا (۱۳۸۳). کاربرد معیارهای "الاقدم اصح" و "یقین سابق" و مشکل مدارک نیمه جعلی. نامه بهارستان، دفتر ۹-۱۰، ۴۵-۵۶.
۹. صادق زاده وایقان، علی (۱۳۹۷). فراهم آوری نسخه های خطی در ایران. فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ۲۹ (۴)، ۱۱۹-۱۴۲.
۱۰. عظیمی، حبیب الله (۱۳۸۹). اصول و مبانی نسخه شناسی در کتب خطی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
۱۱. عظیمی، حبیب الله (۱۳۹۶). نسخه نامه. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی.
۱۲. عظیمی، حبیب الله (۱۴۰۰). کتاب آرای نسخه های هنری دوره قاجار با استناد به نسخ خطی کتابخانه ملی ایران. قم: مجمع ذخائر اسلامی.
۱۳. فدایی، غلامرضا (۱۳۸۶). آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).
۱۴. فدایی، غلامرضا (۱۳۷۷). مقدمه ای بر شناخت اسناد آرشیوی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).
۱۵. فرای، ریچارد (۱۳۸۱). کتاب های اسلامی ساختگی از ایران. ترجمه سید محمدعلی احمدی ابهری. نامه بهارستان، دفتر ۱۹۳-۵، ۱۹۸-۱۹۹.
۱۶. کتابخانه و موزه ملی ملک. (بی تا). پیش نویس آئین نامه فراهم آوری گسترش و تملک آثار کتابخانه
۱۷. مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰). تاریخ نسخه پردازی و تصحیح انتقادی نسخه های خطی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۱۸. مصاحبه با استاد عبدالحسین حائری (۱۳۹۵). تاریخ شفاهی، دوفصلنامه، ۲ (۲)، ۱۹۸-۲۱۱.

References

1. Auction Series (n.d.). Retrieved Feb 13 , 2026, from <http://www.christies.com>
2. Henson, M.L. & Jergovich, T.A. (2001). *Scanning electron microscopy and energy dispersive X-Ray spectrometry for the forensic examination of paints and coatings* In: *Forensic examination of glass and paints*. London: Wiley, p.243-272.
3. Mairinger, F. (2000). *The infrared examination of painting in Radiation*. In: *Art and Archaeometry*. Amsterdam: Elsevier, p 40-55. DOI: [10.1016/B978-044450487-6/50049-3](https://doi.org/10.1016/B978-044450487-6/50049-3)